№ 116: У ПОШУКАХ РАЮ

Подорож до хтонічного світу: чи можна повернутися з пекла?

СОФІЯ ВДОВЧЕНКО

31 ЛИПНЯ 2024

Спроби осмислити смерть властиві всім людям і культурам — тож природно, що потойбіччя посідає важливе місце в різних світових міфах.

Ян Брейгель Молодший, «Еней і Сивілла в Аїді», 1630-ті (фрагмент)

Давні греки уявляли похмурий, безрадісний, абсолютно протилежний світові живих Аїд — місце, де перебувають тіні померлих. Здебільшого його описували як підземне царство, шлях до якого пролягає через бездонні прірви. Керував там брат верховного бога Зевса — суворий Аїд, іменем якого, власне, й назване місце. Іще нижче за Аїд містилася безодня Тартар, де відбували вічне ув'язнення титани й усі, хто винен у злочинах проти богів.
У «Теогонії» давньогрецького поета Гесіода — одному з найважливіших для дослідження грецької міфології джерел — Тартар змальовано так:

Муром спижевим обведений Тартар, а довкола нього
Ніч перед входом лежить, як потрійна стіна. Понад нею
В'ється коріння Землі і шумного безплодного Моря.
Тут же у пітьмі густій замуровані злії титани
З волі Зевеса, що хмари збирає, в величезній яскині
Геть поза краєм Землі. І не має їм виходу звідтам,
Бо звідусюд їх охоплює мур, а залізную браму
В ньому поклав Посейдон. [...]
Тут початки і кінці, тут і джерела й устя остатні.
Темний, порожній простір, що й богів самих жахом проймає,
Бездна безмірна, яку не пройшов би всю в цілому році
Той, хто знайшовся би раз біля брами; ішов би й ішов би
В сей і той бік, бо його все гонили би бурі страшнії
В пітьмі. Се місце страшне для богів навіть, самих безсмертних.
(Переклад Івана Франка)

Гесіод описує також сам Аїд, його володаря з дружиною, сторожового пса Кербера й богиню Стікс (саме через ріку Стікс перевізник Харон переправляє душі померлих; клятва її водою для античних греків була найстрашнішою):

Тут теж палата шумна і підземного бога страшного,
Ада могутнього та Персефони з твердою душею.
Пес престрашенний Кербер сторожить раз у раз біля брами,
Немилосердний та дуже зрадливий; супроти прихожих
Любо махає хвостом і обома вухами поводить.
Але хто раз увійшов, того вже він не пустить, ухопить
І пожира, хто би хтів віддалитися з брами страшної
Ада могутнього та Персефони з твердою душею.
Там живе також богиня, ненависна всім несмертельним,
Стікс, страховита дочка Океана, що сам тече в себе,

Найстарша.
(Переклад Івана Франка)

У японській міфології темний та ізольований від решти земного простору край померлих має назву Йомі но куні. Править тут богиня Ідзанамі: народивши дітей, вона втратила сили й відійшла до світу темряви, а пізніше стала його господаркою. Крім Ідзанамі, тут перебувають злі духи та інші демонічні істоти.

Якщо в давніх греків і японців (і ще в багатьох народів) душі потрапляють до хтонічного світу незалежно від того, яким було їхнє життя — праведним чи ні — то германо-скандинавське бачення шляху душі після смерті трохи відрізняється. Найкращі воїни, які загинули в бою, опиняються в небесному Асґарді, у Вальгаллі — тобто в залі бога Одіна, зробленій зі щитів і списів. Сюди душі полеглих із поля бою забирають войовничі діви валькірії. У Вальгаллі п'ють медовуху, їдять м'ясо і влаштовують бої на смерть, щоб потім знову відродитися та продовжити бенкет. Це триватиме, аж поки не настане кінець старого світу. Фольквангґ, де править богиня Фрея, судився тим, хто загинув у бою, але не потрапив до Вальгалли. Усім же іншим, хто помер не героїчно, а, наприклад, від старості чи хвороб, дорога лежить у сповнений туману, холодний світ мертвих Гельгейм, що міститься біля коренів світового дерева Іґґдрасіля. Панує тут донька бога хаосу й обману Локі — богиня Гель. Наполовину вона мов жива, а наполовину мов труп, який уже почав розкладатися, що символізує перехід від життя до смерті. Душі померлих перебувають у стані спокою та забуття, навічно відокремлені від решти світів.

У різних культурах на ранніх етапах ні самі потойбічні світи, ні їхніх богів-володарів не асоціювали з покаранням за земний шлях і не наділяли негативним сенсом — ішлося скоріш про невідворотність смерті як логічного продовження життя. Народна казка підхопила цю традицію, узявши за сюжетну основу як прадавні обряди, так і пізніші світоглядні уявлення. Антрополог Джеймс Джордж Фрезер у праці «Золота гілка» писав, що фольклорні казки — це зліпок зі світу в тому вигляді, яким він поставав у первісній свідомості. Тому ідею про здатність людини переходити межу між світами, закладену в ритуалі ініціації, репрезентують сюжети, де герой мандрує в потойбіччя й повертається звідти абсолютно неушкодженим. А з розвитком релігії такий шлях у казках стала демонструвати подорож у пекло. На відміну від загального хтонічного світу, воно вже набувало негативних рис як місце, у якому душі страждають за гріхи, вчинені за життя.

У міфології є багато прикладів катабазису, тобто спуску до підземного світу. Героям вдається повернутися до світу живих (анабазис — протилежне явище: сходження з потойбіччя), але мети подорожі вони можуть так і не досягнути. Давньогрецький Орфей, хоч і зміг увійти в царство мертвих і потім вийти з нього неушкодженим, так і не повернув кохану Еврідіку з Аїду.

За японською Ідзанамі спустився її чоловік бог Ідзанаґі, але було вже надто пізно, щоб щось змінити.

У казках лишився цей міфологічний відгомін, проте зазнав трансформації: у більшості випадків героям вдається втілити те, задля чого вони прямували у потойбіччя (заволодіти певним магічним предметом, повернути померлого родича, побратима чи кохану людину, отримати й передати сакральні знання тощо). У таких українських народних казках, як «Ох», «Котигорошко», «Яйце-райце», «Залізний вовк» чи «Кобиляча голова», головні герої потрапляють до локусів потойбіччя — і їм вдається подолати всі перешкоди, пройти всі випробування, приймаючи допомогу від чарівних помічників і дотримуючись обрядових правил, пов'язаних із хтонічним світом (не обертатися, не вживати їжі, у деяких випадках мужньо витримати тортури), а відтак повернутися до світу живих.

Цікавий приклад становить казка «Пекло»: у ній протагоніст зміг потрапити до пекла й повернутися назад, проте йому не вдалося повернути свого померлого батька. Утім, цю подорож усе одно можна вважати вдалою, адже метою героя на початку оповіді було саме побачити старого.

> *Він пішов, відкрив двері, а там величезний казан. В ньому смола кипить, а в смолі — люди. Серед них він побачив і свого батька. Той кричав:*
> *— Сину, витягни мене!*
> *Як не намагався, не міг чоловік витягнути батька. Тоді він вернувся до Бога та й каже:*
> *— Господи, я бачив свого батька, він просив, щоб його витягнути.*
> *Бог і каже:*
> *— В тім казані киплять грішники, які крали, убивали, не поважали старших, жадібні, скупі. Спитай у свого батька, чи дав він що-небудь якомусь жебракові при житті.*
> *Пішов чоловік та й питає. А батько каже:*
> *— Ні, нікому нічого не дав і старших не поважав.*
> *Розповів про все чоловік богові, а той каже:*
> *— Спитай, може у нього хтось щось вкрав.*
> *Спитав син, а батько відповів:*
> *— На базарі у мене дівка вкрала часнику вінок. І стареньку жінку я підсадив на віз.*
> *Почув це Бог та й каже:*
> *— Чоловіче, візьми той вінок та й простягни батькові. Так його і витягнеш.*
> *Узяв чоловік вінок, простягнув один кінець батькові. Той вхопився і почав вилазили. Але за нього почали чіплятися інші. Він як оглянеться та як закричить:*
> *— Куди ви чіпляєтеся, неокаянні душі?!*
> *Той вінок відразу обірвався. Бог побачив це і сказав:*

— Твій батько і сам грішник, то як він може судити інших? Тому він вічно кипітиме в смолі.

В успішних мандрівках фольклорних героїв у хтонічний світ, зокрема в пекло, і подальшому поверненні можна вбачати вплив обряду ініціації, а ще — ідею тріумфу життя над смертю, за яким тужать уже найдавніші есхатологічні міфи.

СОФІЯ ВДОВЧЕНКО 31 ЛИПНЯ 2024

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**